

Муратбек Касей

МАНАС ДҮЙНӨСҮ ЖАНА “МАНАС” АЙТУУЧУЛУКТУН ӨЗҮНӨ ГАНА МҮНӨЗДҮҮ КАСИЕТИ

Муратбек Касей

МИР “МАНАСА” И ОСОБЫЕ ЧЕРТЫ ИСКУССТВОСКАЗАНИЯ “МАНАСА”

Muratbek Kasey

THE WORLD OF “MANAS” AND THE SPECIAL FEATURES OF THE ART OF THE LEGEND OF MANAS

УДК: 398.24

Бул макалада Манас дүйнөсү, “Манас” айтуучулуктун өзүнө гана мүнөздүү өзгөчөлүктөрү жана залкар манасчылардын айтуучулук касиеттери тууралуу сөз болот.

Негизги сөздөр: «Манас», тарых, эл, ырчылык, керемет, жашоо.

In this publication, the world “Manas”, “Manas” youcook-properties and characteristics of certain schools, studios youcook we are just about home.

Key words: Manas, history, people, children, nomination, life.

Дүйнө жүзүндөгү ар бир элдин улуттук өзгөчөлүгү, өзүнө мүнөздүү музыкалык маданияты бар. Кыргыз элинин музыкалык аткаруучулук маданияты жөнүндө сөз кылсак, ал байыркынын түпкүрүнө алып барат. Кыргыз элинде аспаптык аткаруучулук өнөрү менен катар ырчы-акындык өнөрү да өнүгүп келген. Элдик ырчы-акындык өнөрүнүн ичинде, өзүнүн өзгөчө бөтөнчөлүгү менен айырмаланган өнөр – бул *дастан айтуучулук*. Элдик дастандар улуу дастан «Манас» үчилтиги («Манас», «Семетей», «Сейтек») жана кенже дастандар («Мендирман», «Эр Төштүк», «Кожожаш», «Саринжи-Бөкөй», «Курманбек» ж. б.) болуп экиге бөлүнөт.

Кыргыз элдик ырчылык аткаруучулук өнөрүндө, элибиздин жашоо-тиричилигин, тарыхын бүтүндөй чагылдырган улуу дастан «Манас» айтуучулук өнөрүнүн өзгөчөлүгү өзүнчө каралат. «Манас» айтуучулуктун кенже дастандарга салыштырмалуу өзүнө гана мүнөздүү касиеттүү өзгөчөлүгү бар. Анын касиетинин өзгөчөлүгү, биринчиден, аны кандайдыр бир жогору жактан улуу күч аркылуу белги берилип, же түш көрүү аркылуу аян берилген, касиет даарыган, керемет конгон бирден-бир адам гана айта алышында. Экинчиден, бир эле мезгилде актерлук, ырчылык, акындык, төкмөчүлүк, обончулук, айтуучулук жөндөмдүүлүккө ээ болушунда. «Манас» дастанын айткандар – “такыба” – ички жана сырткы дүйнөсү таза, кандайдыр бир жогору жактагы күч аркылуу касиетке ээ адамдардан болушкан. Ал адамга, түшүндүрүп бере алгыс, айтуучулуктун өзгөчө сыры катылган илимдин тили бүткөн. Мындай адамдар – бал тандай ырчы-акын, улуу манасчы Жайсаң баш болуп, андан кийинки бизге даректери белгилүү болгон Түлөбердинин, Балыктын, Чоюкенин, Акылбектин, Келдибектин,

Тыныбектин, Шапактын, Найманбайдын, Сагынбайдын, Саякбайдын ж. б. ысымдары айтуучулук касиеттеринин бийиктиги менен, эл ичинде уламага айланган. Алардын ар бири өзүнчө «Манас айтуучулук мектебин» бийик тутушуп, аткаруучулуктун салттуулугун сакташкан.

Манас айтуучулукта, окуянын бүтүндөй жүрүшүн айтуучу жалгыз өзүнүн кыймыл-аракеттери, колдорунун жаңсоо ишараттары, кыйкырык-сүрөөлөрү аркылуу сүрөттөп, согуш-кагылышууларды, той-тамашаларды, оюн-зоок, күлкү-шаңды, кайгы-муңду, салт-санааны, үрп-адаттарды, жөрөлгөлөрдү чагылдырып, угуучуларга жеткире алган.

«Манас» дастанынын жалпысынан алганда, мазмундарынын негизи бир болгону менен, ар бир манасчы ар кандай түрдө, ыкмада, жеке өзүнө тиешелүү варианттарда айтышкан. Алар бири-бирин кайталашкан эмес. Ал гана эмес, манасчы ошол өзү айткан эпизоддордун биринчи айтуусу дайыма кайталанган эмес, анын ар бир айтуусунда мазмунунун негизи бузулбастан, көркөмдүгү поэтикалык сөз тизмектери жагынан ар башка варианттарда айтылган.

«Манас» айтуучулук ар бир манасчыга ар кандай жолу, шарты менен келген. Манасчылардын дээрлик көпчүлүгүнө бул касиеттүү өнөр түш көрүүсү, аян түшүүсү менен келгендиги аныкталган. Мисалы, залкар манасчы Тыныбектин түшүнө Манас кирип: «Ой Тыныбек, биздин ушул жүрүшүбүздү таштабай айтып жүр», - деген экен. Өзүнө мүнөздүү айтуучулук өзгөчө касиетке ээ болгон чыныгы алп манасчылардын бири Келдибек болгон. Ал «Манас» айтаардын алдында, дастан угуучуларга кайрылып, мындай дечү экен:

- «Манас» айтып жатканымда, кулагыңарга ит улуп, уй мөөрөп, жылкы кишенеп, кой маарап, төө боздоп, бороон-чапкын болгондой туюлат. Коркпогула. Сырттан эрлер сайышып, чабышып жаткандай, Манастын чоролору келгендей сезилет. Алар айрымдардын көздөрүнө да көрүнөт. Көзүңөргө Манастын кара чаар кабыланы, жолборс, илбирстери качыргандай болот. Жалгыз көздүү керик минген дөөлөр келе жаткандай болуп көрүнөт. Коркпой келме келтирип отура бергиле. Көңүлүңөрдү бир гана мага жана мен айткан «Манаска» бургула, - деп элге эскертип, бир чоң кесеге майды ээритип, тулга жакка коюп, чөк түшө отуруп айтып кирчү экен.

Анын образдуу сүрөттөп айтуусунан, угуп отурган элдин муундары калтырап, апкаарып, көздөрүнө «Манастагы» айтылган окуялар көрүнүп, кулактарына угулуп, сезилип турган.

Манастын кереметтүү касиети колдогон Келдибек манасчы, кара баскан аялдарга, жин киргендерге барып «Манас» айтканда, алар оорусунан айыгып, сакайып кетишкен. Ошол жылдардын биринде, залкар манасчы Келдибек Кочкорго келип, Осмон деген адамдын үйүндө конок болуп, күндүр-түндүр «Манас» айтат. Аны угуп сыркоологондор оорусунан айыгып, ылаңдаган малдар оңолуп кеткени жөнүндө азыркы күнгө чейин эл арасында айтылат. Осмон жашы улгайганга чейин бала көргөн эмес экен. Келдибек Осмондун айылына «Манас» айтып кеткенден кийин, жыл айланып байбичеси уул төрөп, чоң кубанычта болушат.

Келдибектин “Манас” айтуучулук өнөрү, чыгармачылык дарамети жөнүндө сөз болгондо, - Манас баатыр Келдибекке келип түнөп өткөн, - деген элде аңыз сөздөр айтылат. Мунун өзү эле, Келдибек манасчынын айтуучулук өнөрүнүн канчалык деңгээлде жогору, касиеттүү экендигинен маалымат берип турат.

Дастан айтуучулук өнөр чөйрөсүнө опол тоодой орду менен XIX кылымдын башында Балык келген. Ал, манасчы Балык, ал ырчы-акын Балык, ал комузчу-күүчү Балык атанып элге атагы тараган. Ооба, Балыктын чыгармачылыгы ар тараптуу болгон. Ал ырчы-акындык, комузчулук, күүчүлүк өнөрлөрү менен кошо, манас айтуучулукту да өзгөчө өнүктүргөн. Балыктын өз аты Бекмурат. Күндөрдүн биринде, салык чогултуп жүргөн Кокон хандыгынын беги, Бекмуратты көрүп, жактырып, салыктан чогулган койлорду Наманганга жеткирип берүүсүн өтүнөт. Бекмурат макул болуп, анын жанына койчулардан кошуп берип, болжогон күнү жолго чыгышат. Алар койлорун айдап, Манастын күмбөзүнө жеткенде, нөшөрлөгөн жаан жаап басылбайт. Кеч кирип, айласы кеткен койчулар, күмбөздүн ичине корголошуп, кезектеше койлорго көз салып турушат. Кезек Бекмуратка келип, чарчап-чаалыкканынан күмбөздүн ичине кирерээри менен уктап кетип, түш көрөт. Түшүндө, Эр Манас кырк чоролору менен келип, Бекмуратка көздөрү ойноктогон кунан берип:

- Менин жоокерчилик жүрүштөрүм жөнүндө элге баяндап айт. Оозуң, көзүң балыкка окшош экен, мындан кийин сенин атың Балык болсун!» - деп айтып, көздөн кайым болгон экен. Ошентип, Бекмурат Балык атка конуп, Манастын кайбынан берилген Тору кунанды Кабак деген жерден таап минип, Наманганга барат. Ал Намангандын Кушбегине өз өнөрүн көрсөтүп, аны айран таң калтырат. Ал Балыктын үстүнө чапан жаап, кетээринде Таластагы атагы чыккан Ажыбек даткага:

- Балыкты жакшылап күткүлө, - деп кат жазып, мөөр басып берип, урмаптап узатат. Ошентип, Балык Таласка келгенден баштап аш, той-тамашалардын көркү болот. Балык элдин көңүлүн кандай көтөрсө,

эл да аны данктап, даңазалаган. «Сары-Арканы» ыр менен төгүп айткан атактуу казак ырчы-акыны Жөжө да, Балыкты бекеринен издеп келген эместир. Себеби, бул жарыкчылыкта Балыкты өз көзү менен көрүп, анын ыр-дастандарын бир угуп калуу Жөжө акындын арманы да, максаты болгон.

Балык “Манас” айтып жатканда, кирпиги дирил кагып, көзү жумулуп, күбүрөгөн тейде башын чалкалата көтөрүп, керилип алган соң, жел теңселткен сары эрмендей оор козголуп, эки бөйрөгүн таянып, күүлдөгөн бир добуш чыгарып, бир кезде эки көзү жарк этип, колун сермеп алып, каардуу үн менен «Манасты» нөшөрлөтө куюлтуп, үнү шаңкылдап чыгып, түн тынчтыгын бузуп, ой-талааны, асказоону жаңыртып, үнү ай-асманга көтөрүлүп, алыска тараган. Отургандар бирде үнсүз дымырап, бирде эпизоддордогу каармандар менен аралаша жүргөндөй уга беришкен. Балык узак айткан учурларда, анын жүзү жанып, барган сайын чыйралган.

Кийинки бизге белгилүү болгон, өзүнүн манас айтуучулук касиети менен өзгөчөлөнгөн Сагынбайдын да атагы жалпы элге тараган. Ал күндөрдүн биринде ооруп, жөөлүп жаткан учурунда, сырттан дүбүрт чыгат. Жанындагы агасы Алишер экөө Манастын колу экендигин билишип, таң калышат. Ошондон улам, экөө тең Манас айта башташат. Дастан айтуучулукка шыктуулугу өнүккөн, акындык төкмөлүгү арткан Сагынбайдын «Манас» айтуучулук жөндөмү жакшы өнүгөт. Бир күнү Сагынбай байталына үч-төрт терини байланып алып, Токмокко жөнөйт. Сагынбай үстүн муз баскан Чүйдүн суусунан өтө берээри менен, муз «күр» этип түшүп кетет. Муздун алдында калбаганына тобо кылып, сапарын уланта берет. Ангыча, артынан жупуну кийинген, жүдөө келген бир абышка жете келет. Сагынбай ага салам айтат. Абышка алик алып, анын алы-жайын, ким экендигин сурайт. Сагынбай абышканын суроолоруна көңүлсүнбөй кыскача жооп берет.

- Балам мени көңүлүң сүйбөй турат окшойсуң, кийин өкүнөөрсүң, сен жаш баласың да. Эми бүгүн кимдикине консоң да, сени жакшы конок кылышат, - дейт.

Абышка менен Сагынбай кыйла жерге чейин бирге бастырып жүрүп отурушат. Бир маалда Сагынбай жанын караса, баягы абышканын кайда кеткенинен дайын жок, эки жакта карааны да көрүнбөйт. Анын сапары Абышканын айтканындай аны жакшы конок кылып, соодасы да ойдогудай болуп, үйүнө кайткан экен. Кийинчерээк Сагынбай ошол жолдо жолуккан абышканы “кызыр” го деп ойлойт.

“Манасты” иликтөөчү Ыбырайым Абдракманов дайыма Сагынбайдын жанынан чыкпай бирге болуп, “Манасты” жазып жаткан учурда бир топ окуяларга күбө болот. Сагынбай эл көп чогулган жерде, укмуштай кызып, көөдөнү кенен, үнү кубаттуу келип, үнүн ар кандай кубултуп төгүп айтчу экен. Манас айтуусу бир топ такталып калган учурда, жашы жыйырманан толук жерине келип калган

кезинде, жайлоодо бир топ киши менен дөңдө чогулуп калышат. Аңгыча, Манастын калың колу Бээжинге бара жаткан болот. Сагынбай аларды таңыркап карап калат. Алманбет салып уруп, Сарала аты менен дөңдө отургандардын жанына келет. Сагынбай ордунан тура калат. Отургандар:

- Бул эмне шумдук болуп кетти, - дешип, элейип калышат. Сагынбай:

- Алманбет союш бергиле деп жатпайбы, - дейт.

Отурган эл орундарынан дүр коюп турушуп, бир кой алып келишип, Манаска багыштап союшуп, этин жеп тарап кетишет. Алманбеттин окуясын жазып жаткан учурда, Сагынбайдын түшүнө Алманбет кирет. Эртеси ал, Алманбет ар бир кылынын жоондугу чийдей бар, кызыл андын терисинен ичик кийген, кашы кашкая чийилген, көзү бакыракай кызыл чийкил жигит экендигин, Нарындагы Бети-Каранын талаасында, Манастын колу Бээжинге жөнөп жаткандыгын, тиккен чатырлары ак, Манастын башында ак кийиз калпак, үстүндө боз төө чепкен, кыскасы мүлдө кыргыз кийиминдей, аттарынын туяктары чарадай, кулактары типтик, кыйган камыш сыяктуу экендигин айтат. Кээде түн ичинде бир жакка баратканда, Сагынбай:

- Тээтиги дүмүрөйгөн көп караан Манастын колу, - деп көрсөткөн учурлары көп эле болгон экен. Ал Манасты күчтүү айтып калган кезинде бир түнү уктап жатса, дүбүрт угулат. Тыштан бирөө:

- Сагынбай тез чыга кал, - дейт. Сагынбай тышка чыгып барса,

- Мына бул чоң кула ат минген Манас баатыр, абдан таанып ал, - дейт кимдир бирөө. Сагынбай Манаска тик багып карай албай, жалтанып, көзүн жумуп жиберет. Манастын көздөрүнөн от шырылдап күйүп, түрү ажыдаардыкындай көрүнөт.

Манас айтуучулук өнөрүндөгү «түш көрүү» касиетинин өзгөчөлүгү Чоюкеде да болуп өткөн. Анын түшүндө баатырлар көп жолу аян берген экен. Күндөрдүн биринде колунан көөрү төгүлгөн Өмүр аттуу уста, тери боёш үчүн Казакбай деген жигитке он төрт жаштагы Чоюкени кошуп, ышкындын түбүн алып келүүгө жиберет. Ал кезде ышкындын түбүнүн кабыгын сууга кайнатуу менен боек жасалчу экен. Далай жол жүрүшүп, Кызыл-Кыянын белине барышып, ышкын чогултушат. Бир маалда, өзөк жалгап алалы деп, жай алышат. Тамактангандан кийин, бир аз эс алып алалы деп отурушуп, уктап кетишет. Уктап кеткен экөө тең бир түш көрүшөт. Түшүндө бир карыя аксакал келип, экөөнүн тең оозуна таруу куят. Ошондо, Чоюке оозундагы тарууну чайнап жутуп жиберет. Ал эми, Казакбай болсо, чочуп кетип, оозунан кайра бүркүп жиберет. Таруу берген карыя аксакал Чоюкеге:

- Мына бул Тулпар-Таштагы кырда кырк боз үй бар, ошол ар бир үйгө кирип чык, - дейт. Чоюке ар бир үйгө кирип, айран ичип чыгат. Ортонко үйгө кирсе, бир келбеттүү келген, татынакай ак байбиче Чоюкенин колуна берметин берип жатып:

- Мына ушунун баарын санап чык. Санап жетише албай калсаң, укум-тукумуңа таштап кет. Минген бээң бооз экен, эки кап кум арттык, ошону төкпөй-чачпай үйүңө жеткиргин. Бээң кулун салып койбосун, муну да байка, - дейт. Бир убакта ойгонуп кетсе, түш көргөн экен.

Дагы бир күндөрдүн биринде, Чоюке Кызыл-Кыянын белинде келе жатып, өзүнөн өзү эле талыкшып, чаалыккандай болуп, бир аз эс алып алайын деп, жай алып уктап кетет. Бир маалда ойгонсо, жанына бир аксакал карыя келип калганын көрөт. Ал:

- Сен Чоюкесинби? «Чоң Казатты» айтасыңбы? - дейт. Чоюке:

- Айтам, - деп жооп берет. Ошондо, аксакал карыя Чоюкеге кыбыла жакты көрсөтүп:

- Тиги, кара жал ак-сур ат минип, кара калпак, боз чепкен кийип, алдыда кырк чорону ээрчитип келе жаткан Манас баатыр. Анын соңунда кызыл-буурул ат минген, кызыл-чийкил жаш бала – Семетей. Андан ары Кең-Колду көздөй көч баштап, алтымыш төөгө пул артып келе жаткан Темиркан кызы Каныкей, анын артынан Кайыптын кызы Чачыкей. Алардан ары кытайдын Коңурбайын кырк кечили менен бирге тааныштырып өтүп:- Мына, ушулардын баарын айта жүр, - дейт. Ал эми Бакай аксакал болсо:

- Быйыл Кең-Колго барып, Айкөл баатырга зыярат кылгын, - деп буюрат. Ошентип, Чоюке Таласка келип, Манастын күмбөзүнө зыярат кылат.

Өткөн кылымдын залкар манасчысы Саякбайдын айтуучулук касиети, өзгөчөлүгү, анын калыптанып өнүгүшү тууралуу көптөгөн маалыматтар айтылат. Саякбайдын энесинин боюнда бар кезинде, айылга бир манасчы келип, жарым түн тынбай Манас айтат. Анда, манасчынын Коңурбай келип, Айкөл Манасты сайган жерин айтканын угуп, боюнда бар эне, бир муңканып алат, аны сезгендей курсактагы бала тебинип, тыбырчылап кеткенин туят. Үйүнө келип уктап атса, түшүндө курсагына ажыдаар найза салып аткан болот. Баламды сактап калайын деп, тынчы кетип ойгонсо, бутуна жылан оролуп жатканын көрүп, чочуп кетип, боюнан козголот. Эненин жүрөгү тез-тез согуп, оозун ачып жиберсе, бала оозунан чыгып кетчүдөй сезет. Кошуна келин-кесектер келип төрөттү кабыл алууга аракет кылышат. Ошондо, бир байбиче келип, тамырын кармап көрүп, - Сегиз айлык ара төрөлгөн бала мал болбойт, кечээги түнкү манасчыны чакыргыла, -дейт. Манасчы келип, түнү бою Манас айтат. Жылдыз таркап баштаганда манасты муюп угуп жатып, азыр эле жаны көзүнө көрүнүп жаткан кош бойлуу келин көшүлүп уктап кетет. Ошентип, төрөлө элек наристе, энесинин боюнда аман калып, ай-күнү жеткенде көз жарып, саяк уруусунун ичинде төрөлдү деп, атын Саякбай коюшкан экен.

Саякбай 13-14 жаш курагында, Орозо айы күндөрүнүн биринде, Орто-Токойдо айыл кыдырып, тентуштары менен бирге жарамзан айтып жүрүп, бир аз тыйындуу болгон соң, жалгыз аяк жол менен

үйүн көздөй бет алат. Жолдо баратып, тапкан тыйынына Караколго барып, кийим-кечек алып кийип, үстүн бүтөсөм деген ойдо кыялданып, ойго чөмүлүп келе жатканда, аны эмнегедир бир башкача сезим ээлеп, жүрөгү туйлап, тынч ала албай түркүн ойлор бийлеп алат. Демейде басыгынан жазбаган кунаны да, бир нерсени сезгендей. Тар капчыгайдан өтүп калганда, кокустан тоолорду жаңыртып, титиреткен бир укмуштуудай кыйкырык чыгат. Ал туш тараптан эмес, тээ көк асмандан угулгандай болот. Бир маалда, көп өтпөй алдында түндүгү көк тиреген ак боз үй пайда болгонун көрөт. Же түш эмес, же өңү эместей абалда болуп, ак өргөөгө жете бергенде, өңү да, чырайы да келишкен, кийген кийими бүт алтын, күмүш, жакут менен шөкөттөлгөн, ай жүздүү, күн нурлуу бир сулуу келин алдынан чыга келип, Саякбайды мурда таанып жүргөндөй: “Атаны алдына кетейин, кыдыр чалган жол болуп, кылымдын баары козголуп, ал гана эмес мол болуп, кол чогулуп аткан мезгилде, ырас болбодубу келгениң. Ошол колдун тамагынан бир ооз тий, кулунум. Аттан түшүп, даам сыза кетсең экен”, - деп жалооруй карап суранат. Саякбай кунанын мамыга байлап, боз үйгө кирет.

Түндүгү жабылуу турса да, ичи күн тийгендей жапжарык. Жайылган дасторкондун үстүндө күмүш, жез табактарга салынган кырк түрлүү дүйүм тамак. Жаңы эле бышкан боорсоктун жыты. Устукандалган жаш эт. Саамал кымыз. Бейиштей бир башка дүйнө. Мындай сыйды мурда көрбөгөн, Саякбай эски жаргак жыртык шымынан кысынып-кысталып, үн ката албай мукактанып турган бу тоголок жигитти байкаган келин:

- Ушу касиеттүү Манастын жол жүрүп бара жаткандагы тамагы эле, ошондон көбүрөөк жесең болот эле. Уялба, кысынбай эле тамактардын ар түрүнөн даам тат, - деп үн катат. Саякбай шаша-буша ооз тийип болуп, кысынып, тез эле артка бурулуп кетейин дегенин байкаган айым:

- Ала кой, тартынбай ал. Жолоочу сыйламак биздин салтыбыз, - дейт. Бир маалда Саякбайдын тамак жеп аяктаганын байкап:

- Эми суусундук ичкиле, - деп бетине оюу түшүрүлгөн кесеге толтура кымыз куюп сунат. Ал кымызды бир тартып жиберип, даамы бир башкача экендигин сезет. «Оомийин» депичинен бата айтып ордуна турганда, тиги айым:

- Ак жолуң ачылсын! -деп мээримдүү карайт. Бул айдай сулуу аялзаты, көрсө кадимки касиеттүү Каныкей эне экендигин кийин билет.

Сыртка чыкса, айланасы атчан жоокерлерге толуп кетиптир. Арасынан зоот көк тулпар ат минген, колунда найзасы бар, кирпичтери көзүн жапкан, ак сакалы жайкалган, нур жүздүү киши:

- Көк сүлөөсүн, бүркүтүн, көк ала салып ойногон, алыс жерди болжогон, Бакай абаң мен болум. Чоң казатка жол жүрүп бара жатабыз. Эки алаканыңды тос. Сен да гүлазыктан ооз тий. Келкелиңе келгенде улуу жомокту улап айтаарсың, - деп кайыш баштыгынан актаган тарууну уучтап

берет. Оозуна салса кум сыяктуу кычырап чайналбайт. Эптеп аптыгып атып жугат. Өчкөн отту тамызган, өлгөн жанды тирилткен Бакай баба оң тарабындагы Аккуласын алкынтып турган, ааламда таалайы артык жаралган, майлаган буудай жүздөнгөн, күүгүм туман көздөнгөн, арстандай сүрдөнгөн, абройлуу Айкөл Манасты көргөзөт. Анык иши батынып тике карай алчудай эмес. Оң жагында кара чаар кабылан, сол жагында ажыдаар коштоп сүрдүү көрүнөт. Андан ары катары, узун бойлуу кең далы, ары балбан, ары шер, Айсарала ат минген Алманбет экенин билгизет. Ирээти менен туурасы жоон, бою пас, тулку бою кара таш, адам күчү жетпеген, арстан тиши өтпөгөн, сары сур киши Чубакты тааныштырат. Соңунда, атка жеңил, тайга чак, уйкусу жок, жолго сак, кан Манастын Сыргагы. Ошондо куудай сакалын сылап болуп, Бакай Ата:

- Мындан ары барганда алдыңан эки кой айдаган бирөө жолугат. Койлорун сатып алып, курмандыкка чалып, эл-журтун ак батасын аласың. Айкөл Манасты канча даңаза кылсаң, өз даңкың да ошончо алыска кетет. Өйүздөгү Балпык деген бука минген абышканы, төмөнкү сарайдагы Таабалды сокурду, Түлөн деген байбичени чакырып келип батасын ал. Эми сен, алты-жети жылдан кийин чоң манасчы болосуң. Ага дейре ойго-тоого урунуп, жүрө берээрсиң», - деп батасын берип, дүбүртү жер дүңгүрөткөн кол менен, заматта көздөн кайым болот. Эсине келсе, өзү баягы чоң кара таштын түбүндө жатыптыр. Бул окуяны же түшүндө, же өңүндө көргөнүнө ишенип-ишенбей, кунанына минип жолдо келе жатса, астынан эки кой айдаган киши чыгат. Баягы жарамазан айтып жүрүп тапкан акчасына эки койдун сатып алып, үйүнө келип, Бакай ата айткандай койлорду союп, эл-журтун чакырып батасын алат. Ошентип, ой-тоодо тентип жүрүп, көп убакыт өтөт. Бир күнү уктап жатып, таңга маал суу күргүштөп кирип жаткандай угулат. Түшүндө Алмамбетти көрөт. Ал Саякбайга:

- Бакай аба сага көрүнгөндөн бери жети жыл өттү. Бүгүндөн калбай астындагы минген атыңды Манаска атап союп, элдин батасын алгын, - дейт. Ойгоноору менен, оозунан сөз оргуштап чыгып, өзүн өзү токтото албай элирип, үйүнө келет. Ошондо, кыйкырык-чуу сүр менен, ойго-тоого кыр менен, аркар баскан бел менен, кулжа баскан төр менен, булут шашкан жол менен, анын үнү айгайлап, алда кайда жаңырат. Эмне жөнүндө сүйлөп жатканын өзү билбейт. Кээде эле, «Манас», «Манас» деп айтып жатканын элес-булас билет. Ошондо атасы, камчы менен далыга чаап жатып, эсине келтирип, токтотот. Ал өзүнчө үйгө тынч отура албай, эртели-кеч буулугуп, ичинен күңгүрөнүп, сүйлөнө берет. Түнкүсүн жөөлүп чыгат. Эртеси эмне айтканы, эмне болгону эсинде калбайт. Мына ошентип жүрүп, сыйкырдуу Манас дүйнөсүнүн дарбазасы ачылып, Улуу Манас дастанын айтуу башталат [К. Иманалиев Саякбай: гений жөнүндө баллада (очерк-эссе). – Б.; 2010].

1931-жылы Саякбайды окумуштуулар менен тааныштыруу иретинде борборго чакырышат. Анда кызыл кыргыз тарыхчысы Белек Солтоноев, кызыл кыргыз профессору Касым Тыныстанов, ал кездеги партиялык жетекчилер – Ы. Тойсинов, О. Алиев, Б. Кененсарин ж.б. болушкан. Ошондо, Саякбайды «Манас» айтуусун суранышат. Анда, манасчы адаттагыдай эле малдаш урунуп отуруп, мурутун жанып алып, ичинен бир аз күбүрөнүп баштап, «Чубак менен Алмамбеттин жол талашын» ушунчалык образдуу, элестүү айтып, андан соң, «Каныкейдин Тайторуна чабышы» бөлүмүн улантып айтат. Айрыкча бул окуяны айтууда, Саякбай ошончолук берилүү менен, анда өзү аралашып жүргөндөй сезим, эмоция, кыймыл-аракеттер менен каны кызып, солкулдап ыйлап, көзүнөн жашы салаалап кетет. Аны көргөн тарыхчы аксакал демин ичине катып, башын жерге салып отуруп угат. Ал эми өткүр, чыгаан профессор Саякбайдын сахнасын ийненинен жибине чейин баамдап отурат. Тыныстанов ошондо гана, манас айтуучулуктун касиет даарыган өзгөчөлүгүн туюп, Манас дүйнөсү бөтөнчө дүйнө экендигине ынанат. Адеп таанышканда: «Сен бозонун тобуна тойгон тору быштыдай экенсиң» - деп, катуу айтып күпүлдөгөн Касым, көз жашын аарчый, ордуна туруп барып, опол тоодой талантына баа берип, кучактап алат. Окумуштуулар Саякбайдын айтуучулугуна таң берүү менен, жоогору баалап, бетинен өөп, колун кыса кармашып, анын «Манасын» сөзсүз жаздыруу керектигин айтышат.

1939-жылы Саякбай Москвада болуп өткөн кыргыздын адабияты жана искусствосунун он күндүгүнө (I Декадасына) катышып, күпүлдөтө «Манасын» айтып, жалпы элдин алкоосуна ээ болот. Бул он күндүктө, белгилүү жазуучу Николай Удалов, улуу манасчы менен бирге болуп, улуу дастанды уккандыгын тамшануу менен айткан. Анда, зал ичи жыкжыйма эл толгон. Азыр эле тоодон түшүп келгендей, карапайым тоолук басыгы менен, Саякбай сахнага чыгып келет. Чарчы бойлуу, чымыр денелүү, байыркы тоолук кыргызды элестеткен чал орундукка отурганда, зал ичиндегилердин деми чыкпай, тынчтык өкүм сүрөт. Улуу манасчы залдагы отургандарды текши бир карап, өзүнчө күбүрөнүп алып, Улуу Дастанын айтууга чөмүлөт. Адегенде, ал шашпай кобуранып баштап, бара-бара күпүлдөп, бирде көчкү көчкөндөй, бирде нөшөрлөп жаан төккөндөй, бирде алай-дүлөй бороон-чапкын болгондой, дайра агып ташкындап, калдырап таштар аккандай, жер дүңгүрөп, аттар кишенеп, чагылган чартылдап, күн күркүрөп жаткандай, элестүү образдар менен, бирде айкырык ачуу үн менен, бирде жан эргиткен обонун салып, бирде сабатмалуу кара сөз берметтерин тизип, бирде колуна кылыч алып жоого шилтеп, бирде алаканын шакылдата чаап өксүп, бирде көз жашы көлдөй төгүлүп, кыскасы миң кубулган сыйкырчы өңдөнүп «Улуу Манасты» төгүп, бир жарым саат болгондон кийин, жаңы эле кызуусуна кирип, айтып турган Саякбайды зорго

токтотушат. Бирде ыр, бирде обон, бирде кино, бирде драма, бирде кошок, бирде жомок өңдөнгөн, мелмилдеген океан сымал чеги жок айтылган дастанга арбалган угуучулар, бир саамга мемиреп өздөрүнө келе албагандай өңдөнүп барып: «Браво!», «Молодец!», «Ещё, ещё!», «Продолжайте!», «Просим!» - деген үндөр, шатыраган кол чабуулар менен коштолот. Сахнага кезеги менен кийинки өнөрпоз чыкмак. Бирок, толкуп алган эл, тынч ала турган эмес. Элдин суранычы менен Саякбай «Манасты» дагы бир саат айтып берет. Улуу Дастанды угуп жатып, улам барган сайын кызыгы арткан эл, Сакемди үчүнчү ирет сурап, айттырып, сахнада Саякбайдын дастаны үч сааттан ашык убакытка созулат. Кызуусу канбай калган кайран Сакем: «Салкын аба болсо, дагы айтат элем, бул жер үп экен, кыйналып кеттим» - деп бултулдап алган дешет.

1930-жылдардын аягында, «Манас» орус элинде абдан кызыгууну туудуруп, дастандын орусча котормосун жарыкка чыгаруу колдоого алынат. Бирок, тилекке каршы «Манасты» «антинародный» эпос деп чыгышып (анын башында Климович турган), Белоцкий баш болуп, Т. Айтматов, Б. Исакеевдер «улутчул» деген жалган жалаа менен камакка алынат. Ал эми, котормочу Семен Липкинди ГПУнун конторасына чакырып бир нече ирет суракка алышат. Бирок, ал кездеги оомалуу-төкмөлүү саясаттын сары изине карабастан, С. Липкин Улуу Дастандын отуз миң ыр сабынан турган котормосун бүтүп, анын макетин жасап, болочок редактору Е. Мозольков менен Кыргызстанга келишет. С. Липкин Саякбай менен таанышып, өзүнүн котормолорунан окуп берет. Ал эми, Саякбай адаттагыдай эле күпүлдөтө «Манасты» айтат. Ошондо, Липкин Саякбайга «чыныгы гений» деп жогору баа берген экен. Анда Саякбай: «Семеке, эч качан эсиңден чыгарба, манасчынын жан дүйнөсү өтө таза болуш керек. Бизге булганганга такыр болбойт. Эгерде, жан дүйнөбүздө тырмактай эле арам ой болсо, Манас бизди катуу жазалайт. Сен, мейли орусча манасчы болсоң да, Кудайдын мыйзамын жана Айкөлдүн жүзүн жан дүнөндө ар дайым аздектеп сакташың керек» - деген экен. Кийинчерээк, Липкин эпостун котормосунун үстүндө иштеп жатканда, генийдин айткан насаат сөздөрү ар дайым кулагына конгуроодой угулуп турган экен. 1946-жылы, көптөн күткөн «Манас» орус тилинде басылып чыгат.

1949-жылы Петорзаводск шаарында, карельфинн элдеринин атактуу эпосу «Калеваланын» басмадан жарык көргөндүгүнүн 100 жылдык мааракеси болуп өтөт. Ага ардактуу конок катары Кыргызстандан философ Азиз Салиев, белгилүү окумуштуу Зияш Бектенов жана улуу манасчы Саякбай Каралаев чакырылат. Анда мааракеге чакырылган орус окумуштуулары жана жазуучулары менен атайын Саякбай Каралаевдин жолугушуусу болуп өтөт. Ал күнү «Калевала» унутулуп, Ала-Тоодон келген улуу манасчынын кечесине айланат.

Жолугушууда Саякбай «Манастан» «Алманбет менен Чубактын жол талашы», «Каныкейдин Тайторуну чабышы» бөлүмдөрүнөн үзүндү айтып берет. Залкар манасчы кирген суудай күпүлдөп, эпизодду өзүнүн кыймыл-аракеттери менен образдуу чагылдырып айтат. Манас айтуу аяктагандан кийин, белгилүү окумуштуу академиктер Гардлевский, Козин, Жирмунскийлер чогулуп келип, манасчынын колун кыса куттукташат. Мына ошол унутулгус кечеге күбө болгон тунгуч Манас таануучулардын бири Зыяш Бектенов мындайча эскерет:

«Мурутун жанып, тапка келген бүркүттөй болуп эл алдына чыкты. Сакемдин «Манас» айтканын мен ошого чейин көп эле уккамын, бирок, бул жолку аткарганындай эч качан көргөн эмесмин. Айта баштаганына 20 мүнөтчө болгон кезде, Сакемдин айкырыгы баш жарып, кыйкырыгы таш жарып, муруттары бириндеп, эки этеги дирилдеп, кадим Тайторуну жайлоодон алып, өзү сүрөп келе жаткансып:

Арыстан Манас өлбөй кал,

Азапты бейбак көрбөй кал, - деп Каныкейге кошулуп, сакем ыйлап кирди шолоктоп. Залда тырс эткен дабыш жок. Эл Сакеме айрандай уюду. Жарым саат айткан кезде, токтотолу деп белги берсем, токтоло турган түрү жок. Кирген буурадай буркулдап, оозунан көбүк чачып, буркан-шаркан түшүп, Сакем угуучуларды башка бир дүйнөгө жетелеп кирип кетти».

Манас айтылып бүткөндөн кийин талкуу башталып, орустун атагы таш жарган окумуштуулары Саякбайдын айтуучулугуна таң калышып, бийик баа беришкен экен. Алар манасчыны жерге-сууга тийгизбей макташып, даңазалашат. Кээси, Саякбайдын «Манасын» «Улуу шедевр» деп баа беришсе, кай бири, бул дастанды пленкага жаздырыш керек десе, кай бири киного тартыш керек дейт. Айрыкча Саякбайдын «Манас» айтканын угуп, өтө таасирленген академик Козин: «Мен көп элдин жомокчу, ырчылары, артисттеринин эпос аткарганын уккамын. Бирок, Каралаев сыяктуу укмуштай таланттуу аткаруучуну көргөн эмесмин. Мунун азыркы айткан «Манасына», тил билбесек да, ага түшүнүп, катуу таасирлендик», - деп көзүнөн жаш кылгырганча жашып, манасчынын жанынан кетпей, колунан кысып, кучактап, издеп жүргөн жогун тапкандай сүйүнгөн экен.

1956-жылы Алма-Ата шаарында кыргыз адабиятынын декадасы болуп өтөт. Ага Мухтар Ауэзовдун түздөн түз чакыруусу менен, Саякбай да барат. Адеп эле, декаданы М. Ауэзов өзү ачып, кыргыз-казак элдеринин тарыхый, рухий байланыштары тууралуу айтып келип, манас айтуучулук боюнча кенен сөз кылып келип, Саякбай жөнүндө:

«Бул улуу адам, чалкыган дастандарды жараткан дөөлөрдүн акыркысы го. Европалыктардын сөзү менен айтканда «Последний могиан». Мындай алп дастанчы эми дүйнөгө келбейт. Ушул улуу дөө адамды казак калкы көрүп калсын деп, атайын алдырып келип отурабыз. Сакемди жакшылап көрүп

калдыла. Кызыр Сакем өзү алдыбызга чыгып, дастандан айтып берет. Манастын көлөмүзүнчө чалкып жаткан поэзиянын океанын элестетет го. Ошону тындап, Сакемдин өнөрүн да, сөзүн да, өзүн да эске тутуп калгыла» - деп айтып, Саякбайды эл алдына чакырат. Ауэзовдун сөзүнө муюган залдагы эл, сахнага манасчы чыгып келе жатканда, кудум эле дөө келе жаткандай орундарынан туруп, кол чабуу менен тосуп алышат. Ошондо, улуу манасчы не бир төгүлүп Манасты айтып бергенде, бир казак жазуучусу: «Кыргызда комуз болсо, бизде домбра бар, силерде Токтогул болсо, бизде Жамбыл бар, бирок, силер Манасыңар менен улуу экенсиңер» - деген экен.

Күндөрдүн биринде, кыргыз радиосунда, күпүлдөтө «Манасты» айттырып жаздырып жатышканда, студияга жазуучулар Абдымомунов, Жантөшев, Маликовдор маңдай жарык бир жылдыздуу киши менен кирип келишет. Студиядагылардын бири Сакемди токтотоюн дегенде ал казакча: «Тийме, тиймеши, чүш, шаштырмандар. Ой-баай аксакал табында экен гой. Кудай кыргызга берген экен Сакемди. Былай сумдык дүйнөдө жок гой. Ой-баай, не деген керемет. Осы кисинин кадырына татый бекенбиз?» - деп студияга кирбестен, айнектин бери жагынан сүйлөнө бериптир. Бир кезде Саякбай айтып бүткөндө, микрофонго келип: «Саке көлүмсүз го, көлүм эмес, океанымсыз го, биз келдик» - дейт. Көрсө, ал атактуу Мухтар Ауэзов экендигин, студиядагы жазып жаткандар, ал киши Саякбай менен кучакташып жүз көрүшкөндөн кийин билишет. Ошондо, М. Ауэзов Жантошевге карап: «Бу киши тирүүлөрдүн океаны гой. Жаратканга раазымын, осы кисиге кездестиргенине. Бир жаралган Кудайдын кисиси гой. Осы кисинин баркын кыргыздар билээр бекенсиңер» - деп тамаша аралаштыра айткан экен. Ооба, ал кишинин баркына жете алган жокбуз. Ал өзүнүн эң жөнөкөй жонундагы чепкени, колундагы таягы, бутундагы маасысы менен аалам салып кете берди. Ал алп манасчылардын эң акыркысы болду. Анын чыгармачылыгы дастан айтуучулук өнөрүнө эбегейсиз салым кошту. Саякбай элдик ырчы-акындык өнөрүндө өтө орчундуу орунду ээлөө менен элдин жүрөгүндө түбөлүккө сакталат.

Негизинен «Манас» айтууда, ар бир окуянын көркөмдүүлүгү жана бай мазмундуулугу жагынан толук чагылдырып берилиши, айтуучулуктун салттуулугу, аткаруучулуктун жогорку чеберчилиги, аткаруучулук маданиятынын бийиктиги менен өзгөчөлөнөт. Эпостогу окуяларды жөн гана айтып бербестен, анын мазмунун кеңейтип, көркөмдүгүн арттырып, өнүктүрүү менен чыгармачылык нукта элге жеткирилген. «Манас» айтуу ар бир манасчынын жеке өзүнүн табиятына, ой-толгоосуна, түшүнүгүнө, көз карашына, чыгармачылык дараметине, айтуучулук ыкмасына гана тиешелүү варианттардан деп айта алабыз. Демек, эпостогу кандай гана эпизод болбосун, аны өзүнө мүнөздүү обон менен таамай чагылдырып айтып, андагы

каармандарды (баатырларды, чоролорду, айымдарды, аргымак-тулпарларды ж. б.) таасын сүрөттөп берүү ар бир манасчынын айтуучулук мектебине байланыштуу болот. Жыйынтыгында Манас дүйнөсү өзүнчө керемет дүйнө. Манасчылар болсо, ал дүйнө менен тыгыз байланышта болуп, касиет даарыган, аткаруучулук маданияты бийик, чыгармачыл такыба инсандардан болушат.

Адабияттар:

1. Иманалиев К. Саякбай: Гений жөнүндө баллада (очерк-эссе). – Б.; «Бийиктик» басмасы, 2010.
2. Касей М. Кыргыз элдик ырчылык аткаруучулук өнөрүнүн тарыхы. Окуу китеби. Б.; 2016.
3. Улуу манасчы Сагынбай. Казалдар, эскермелер, иликтөөлөр. түз. М. Төлөмүшев, Ш. Дүйшеев. – Б.; «Ала – Тоо» журналынын тиркемеси, 1992;

Рецензент: д.искусст.н. Дуйшалиев К.
